

JANUBIY O'ZBEKISTON CHIG'ATOYLARINING KELIB CHIQISHI TARIXI VA HUDUDIIY JOYLASHUV MASALASI

To'rayev Sherzod Gulboy o'g'li,

Termiz davlat universiteti Etnografiya, etnologiya va antropologiya

mutaxassisligi tayanch doktoranti

ORCID ID: 0009-0007-7666-1541

UDK: 94(575.1)

Annotatsiya. Ushbu maqola XX asr birinchi yarmidagi Surxondaryo hududida qabila bo'linishiga ega bo'lmagan elatlardan biri chig'atoylar haqida. Maqolada Chig'atoylarning kelib chiqish tarixi, Surxon vohasi bo'ylab joylashuv hududlari, ularning til jihatdan bo'linishi, soni va qaysi urug'lar bilan yashaganligi yoritib berilgan. Bunda taniqli etnograf Bilqiz Xalilovna Karmisheva tadqiqotlari va asarlariga tayanildi.

Tayanch so'zlar: Surxon vohasi, tojik-chig'atoylar, Boysun, To'palangdaryo, o'zbek-chig'atoylar, Sangardak, Sherobod, Zarabog', chig'atoy tili.

Аннотация. В данной статье речь пойдет о чигатайцах, одном из народов, не имевших племенного разделения в Сурхандарьинской области в первой половине XX века. В статье описывается история происхождения чигатаев, их расположение по Сурханскому оазису, их языковое деление, численность и с какими родами они проживали. При этом опирались на исследования и труды известного этнографа Балкис Халиловны Кармишевой.

Ключевые слова: Сурханский оазис, таджикско-чигатайцы, Байсун, Топалангдаря, узбекско-чигатайцы, Сангардак, Шерабад, Зарабаг, Чигатойский язык.

Annotation. This article is about the Chigatays, one of the peoples who did not have tribal divisions in the Surkhandarya region in the first half of the 20th century. The article describes the history of the origin of the Chigatai, their location along the Surkhan oasis, their linguistic division, number and which clans they lived with. In this, the researches and works of the well-known ethnographer Bilqiz Khalilovna

Karmisheva were relied upon.

Key words: Surkhan oasis, Tajik-Chigatoy, Boysun, Topalangdarya, Uzbek-Chigatoy, Sangardak, Sherabad, Zarabog, Chigatoy language.

KIRISH (ВВЕДЕНИЕ / INTRODUCTION).

Etnograf B.X.Karmisheva o'zining ko'p yillik izlanishlari natijasida Surxon vohasi aholisi tarkibini uch qatlamga ajratgan. Birinchi qatlam – qabila bo'linishiga ega bo'lmagan o'troq aholi bo'lib, ularga chig'atoylar, xo'jalar va qarshiliklar kirgan. Ikkinchi qatlam esa Mo'g'ullardan oldingi turkiy qabilalarning avlodlari va mo'g'ullar hukmronligi davridagi turkiy-mo'g'ul qabilalari bo'lib, ular o'troq aholi orasida tarqalmagan, ammo yarim ko'chmanchilikni saqlab qolgan. Bularga turklar, qarluqlar, xalachilar, mo'g'ullar, merishkarlar va boshqalar kirgan. Uchinchi qatlam sifatida XVI asrda Dashti Qipchoqdan Movarounnahrda kelgan qo'ng'irotlar, yuzlar, laqaylar, semiziylar, kesamirlar, qatag'onlar, durmenlar va boshqa o'zbek qabilalari tasvirlangan. XIX asr oxiri–XX asr boshlarida Janubiy O'zbekiston mintaqasining mahalliy aholisi–mo'g'ullar hukmronligi va undan oldingi davrlarda Movarounnahr hududlarida yashagan va yerli o'troq dehqon aholi bilan jadal aralashib ketgan bir qancha etnik guruhlarining avlodlaridir. Ko'pgina etnografik adabiyotlarda mazkur hududning mahalliy aholisi sifatida asosan chig'atoylar ko'rsatib o'tilgan. Talay tadqiqotchilarning ishlarida urug'larga bo'linish tartiblariga ega bo'lmalik aholining mahalliy o'troq qismiga xos xarakterli xususiyatlardan biri ekanligi ta'kidlab o'tilgan[8.b.75].

N.A.Kislyakov Ko'lobda, keyinchalik

Sayrobda mahalliy aholidan “chig‘atoy” so‘ziga izoh so‘raganda Chig‘atoylar “tog‘larda tarqalib ketgan tojiklardir” degan javob olgan[5.b.98]. Aleksandr Boris Buxoro amirligida “qashshoqlikda” yashagan Chingiz avlodlari bo‘lgan chig‘atoylar haqida yozgan[2.b.122]. N. G. Mallitskiy “chig‘atoy”larga turkiy aholi bilan bir qatorda mahalliy tojiklar ham kirishiga shubha qilmagan. U shunday deb yozgan edi: “Dashtiq Qipchoq o‘zbeklariga turklar ham, tojiklar ham qattiq qarshilik ko‘rsatdilar. Ularning ikkalasi ham o‘zbeklardan farqli ravishda o‘zlarini “Chig‘atoy xalqi” deb atagan”. N. G. Mallitskiy: “O‘zbeklar O‘rta Osiyoni bosib olgandan so‘ng, ko‘plab Temuriylar oilasiga sodiq bo‘lgan “Chig‘atoylar” Hindistonga borishgan va hozirda Agra va Dehli shaharlari atrofida bir necha o‘n minglab odamlar yashamoqda[6.b.77].

МУНУКАМА (ОБСУЖДЕНИЕ / DISCUSSION). Ma‘lumki, Chingizxon zabt etgan hududlarni o‘z o‘g‘illariga ulus sifatida bo‘lib bergan. Jumladan, Movarounnahr uning katta o‘g‘li Chig‘atoyning mulki hisoblangan. Mo‘g‘ullar bosqiniga qadar, bu yerda yashagan va madaniyati ancha yuksak bo‘lgan mahalliy o‘troq aholi ham Chig‘atoyxon nomi bilan chig‘atoylar deb atala boshlagan va ularning boy turkiy tili-chig‘atoy tili deb yuritilgan. Shuningdek, Chig‘atoy ulusi hududlarida yashagan tojik tilli aholi ham o‘zbeklargacha bo‘lgan turkiy aholi bilan bir qatorda chig‘atoy nomi bilan atalganligini tadqiqotchilarning ishlarida ko‘rishimiz mumkin[1.b.432]. “Chig‘atoy” atamasi dastlab turkiy-mo‘g‘ullarning

imtiyozli doirasini hamda Chig‘atoyxon va ularning avlodlarini (XIII-XIV asrlar), so‘ngra Movarounnahr va Sharqiy Xurosonning butun turkiy aholisini (XV asr), hatto keyinroq Movarounnahrda turkiy va tojik aholiga nisbatan ishlatilgan. Bundan kelib chiqadiki, chig‘atoy atamasi Chig‘atoy ulusi va Chig‘atoyxon nomlari bilan bevosita bog‘liq. Tadqiqotchilar tojik tilida so‘zlashuvchi chig‘atoylarni mo‘g‘ullarning avlodlari qatoriga kiritgan.

Dastlab ushbu Barlos, Jaloyir, Qauchin va Orlat qabilalari alohida bo‘lishgan. Bir asrdan bir oz ko‘proq vaqt o‘tgach, XIV asr 60-70-yillarida chig‘atoylar ko‘rsatilgan to‘rtta qabilani anglatgan va ularning vakillari faqat turkiy tilda gaplashdilar. XV asrda butun turkiy aholi chag‘atoy deb atala boshlandi. Keyinchalik temuriylar va shayboniylar o‘rtasidagi kurash davrida Movarounnahrning butun aholisi — turkiy va tojik xalqi chig‘atoylar deb atala boshlagan[4.b.97].

Chig‘atoylar o‘zbek va tojik chig‘atoylarga bo‘lingan va ularning kelib chiqishi murakkab hisoblanadi. Chig‘atoy tojiklarini o‘z tili va umumiy madaniy qiyofasi jihatidan pasttekislik tojiklari deb ataladigan tip deb hisoblash mumkin edi, garchi ularning bir qismi tog‘larda yashagan bo‘lsa ham. Ularning moddiy va ma‘naviy madaniyatida, jumladan, tilida Qashqadaryo va Zaravshon havzalaridagi tojiklar bilan umumiyligi yaqqol ko‘rinib turardi. Chig‘atoy o‘zbeklari ham xuddi shunday madaniy qiyofaga ega edilar. Chig‘atoylarning joylashuv masalasiga kelsak, ular butun Janubiy O‘zbekiston bo‘ylab tarqalgan edi (1-jadval).

1-jadval

XX asr boshlarida Janubiy O‘zbekiston hududida Tojik chig‘atoylarning joylashuvi

Hududlar	Soni
Ko‘hitang tog‘i sharqiy etaklari	2755
Sherobodaryo havzasi	3718
Boysundaryo havzasi	4000
Surxondaryoning yuqori oqimi	9488
Surxondaryo o‘rta oqimi	3420

Chig‘atoylar Ko‘hitang tog‘larining sharqiy etaklaridagi Sherjand, Vandob,

Zarabog‘, Poshxurd, Chakob kabi 10 dan ortiq qishloqlarda tojik tilida so‘zlashuvchi

chig'atoylar istiqomat qilishgan. Katta Poshxurd qishlog'ining aralash aholisining yarmiga yaqini chig'atoy tojiklari edi. Sanab o'tilgan qishloqlardan janubda, past suvli Poshxurd vodiysining janubida G'oz, Yoqubbayqarez, Axtash, Alg'uy, Yarmaqarez, Chorvag'arez, Bulakkarez, Kattaqamish, Kampirbuloq kabi qishloqlar Karezat umumiy nomi bilan mashhur edi, chunki ularning aholisi karez suvidan foydalangan. Bu qishloqlarda qo'ng'irotlar va chig'atoylar birgalikda, Buzrukobodda chig'atoylar xo'jalar bilan birga istiqomat qilishgan. Shuningdek, Gaz qishlog'i ikki qismga bo'lingan bo'lib, birida Tentak-qishloqda qo'ng'irotlar, ikkinchisida esa chig'atoy tojiklar yashagan.

Boysun bekligi aholisining 9 urug'idan 3 tasi chig'atoylardan iborat edi. Chig'atoylarning uch urug'i tojik-chig'atoylar, tojik va o'zbek xo'jalar va o'zbek-tog'chilar deb tushunilgan. Bu yerda tog'chilar chig'atoylar tarkibiga kirgan. B.X.Karmisheva ma'lumotlariga ko'ra, tojik chig'atoylar Boysun shahri va shahar atrofidagi qishloqlarning asosiy aholisini tashkil qilgan. Boysun, Darband, Ko'hitang tizmasining sharqiy yon bag'iridagi ba'zi qishloqlar chig'atoylari o'zlarini bu hududning asl aholisi deb hisoblagan.

Sheroboddaryo havzasida uchta yirik tojik qishlog'i — Sayrob, Panjob va Darband bo'lgan. Ular bir-biridan ma'lum masofada joylashgan bo'lib, bitta soy vodiysi bo'ylab zanjir bo'lib cho'zilgan, aniqrog'i gavjum bo'lib, aslida qishloqning qismlari bo'lgan, ammo ular qishloqlar deb atalgan. Tarixiy o'rta asr manbalarida shu nom bilan atalgan mashhur tog' dovoni yaqinida joylashgan Darbandda shunday 11 ta qishloq mahallasi bo'lgan: Qapchig'ay, Axmachit, Ispandiyor, Qizilqishloq, Birg'abir, Sangchilsay, G'urum,

Chambul, Sesangi, Jalg'uzbuloq, Koshasiya. Ular Sheroboddaryoning Machay darasidan chiqqandan so'ng ikkala qirg'og'ida joylashgan edi. Eng baland qishloq o'zbek tilining qipchoq lahjalarida, xususan, qo'ng'irotlar shevasida Qapchig'ay deb atalishi bejiz emas edi. Panjob ikki qishloqdan iborat bo'lgan: Tashqari ("tashqi", ya'ni daradan tashqarida joylashgan) va Ichkari ("ichki", ya'ni darada joylashgan). Poshxurd vodiysi va Sheroboddaryoning yuqori oqimidagi sanab o'tilgan qishloqlar Chig'atoy qishloqlari hisoblangan. Qishloqlarning umumiy nomi Daxparakent bo'lib, adabiyotlarda geografik nom sifatida uchraydi. Daxparakentni tashkil etgan 10 ta qishloq — Darband, Sayrob, Panjob, Xatak, Zarabog', Qorabog', Vandob, Sherjand, Poshxurd va Karezatlardir[3.b.122].

Daxparakentdagi Chig'atoy qishloqlari suv yetishmasligi va yog'ingarchilikning kamligi tufayli qishloq xo'jaligi bilan kamroq shug'ullanib, chorva mollari, xususan, echki boqib, o'ziga xos yarim ko'chmanchi hayot kechirgan. Butun issiq mavsum davomida ular qishloqlarini tark etib, bahorda chorva bilan dasht va tog'larga ko'chib o'tganlar, yoz va kuzni bog'larda o'tkazishlari kera edi. Shu bilan birga, qo'ng'irotlar kabi, ular deyarli butun yil davomida uylarda yashab, qishki qisqa vaqt ichida qishloqlarda doimiy turar-joylarga joylashganlar.

O'zbek, turk, chig'atoy atamalari tegishli guruhlarining nomlari edi. O'zbek so'zini tor ma'noda tushunilgan holda turklar va o'zbekzabon chig'atoylar o'zlarini o'zbek deb hisoblamagan. 1924-yil ma'lumotlariga ko'ra, chig'atoylar jami o'zbek qishloq aholisining 3,5 foizini tashkil etgan. Bunda o'zbek-chig'atoylar 5732 kishi ro'yxatga olingan va ular joylarning sharoitiga qarab turli miqdorda tarqalgan(2-jadval).

2-jadval

XX asr boshida Janubiy O'zbekiston hududida o'zbek chig'atoylarning joylashuvi

Hudud	soni
Sherobod daryosining yuqori oqimi	1127 kishi
Poshxurd vodiysi	1000 kishi
Sherobod vodiysi	500 kishi
Surxondaryoning quyi oqimi va Termiz hududi	2160 kishi

Surxondaryoning quyi oqimida ularning Manguzar, Sallioobod va Chig'atoy qishloqlari mavjud edi. Birinchi ikkitasida ular o'zbekzabon xo'jalar bilan birga, Termiz hududidagi Katta-juijangan qishlog'ida turkmanlar bilan birga o'zbek-chig'atoylar ham yashagan. Cho'lbayir tizmasi etaklarida, Denov shahri g'arbida Katta va Kichik-Vaxshivorning Chig'atoy qishloqlari kichik buloqlar yonida joylashgan edi. B.X.Karmisheva ta'kidlanganidek, Denov bekligi aholisi asosiy qismini o'zbekzabon chig'atoylar va qarshiliklar, shuningdek, turkman-juzlar tashkil etgan. Yurchi shahrida, Stetkevichning so'zlariga ko'ra, 100 ta xonadon bor edi. Yurchi shahrida tojik-chig'atoylar biroz ustunlik qilgan[7.b.56].

Hisor tog'i etaklarida, Sariosiyo shimolida ikki yirik chig'atoy qishlog'i Gazarak va Dashnavod edi. Hisor tizmasining janubiy etaklaridagi adirlar orasida, kichik soy bo'yida joylashgan va uzumzorlari bilan mashhur bo'lgan Gazarak qishlog'ida o'zbekzabon chig'atoylar yashagan va bu yerda umumiy 400 ta xonadon bo'lgan. Gazarak besh dahaga bo'lingan: Kalaguzar, Yuqoriguzar, O'rtaguzar, Yangiqishloq va Qalliqguzar. Aholisining asosiy qismi o'zlarini chig'atoylar, bundan 400 yil avval to'qaylar orasida qo'nim topgan qirqta jasur o'g'rining avlodlari deb hisoblardi. Bundan tashqari, Yuqori-Machay yoki Katta-qishloqda ham o'zbek chig'atoylarini uchratish mumkin edi.

Sherobod vohasi o'zbek aholisi orasida qo'ng'irotlar va chig'atoylar ko'p bo'lgan. Azon-Chig'atoy, Qishloqbozor, Arslonboy, Seplan, Naubog', Gegirdak va Chuyanchi o'zbek chig'atoylarining qishloqlari bo'lgan. O'zbekzabon chig'atoylar turklar bilan Gegirdakda, afg'onlar bilan birga Naubog'da yashagan. Kelib chiqishi juda xilma-xil bo'lgan Qorabog'ning o'zbekzabon aholisi o'zlarini chig'atoylar deb hisoblagan. Xatak Daxparakent-Chig'atoy qishloqlariga qarashli o'nta qishloqdan biri bo'lib, asosan tojik va o'zbekzabon chig'atoylar hududi hisoblangan. Daxparakentning Vandob, Sherjand, Poshxurd, Zarabog', Qorabog' qishloqlari

Poshxurd vodiysida joylashgan. Ulardan tojiklarning Vandob va Sherjand qishloqlari eng qadimgi qishloqlar hisoblangan. Ularning aholisi o'zlarini bu yerlarning aborigenlari deb atagan, ammo Vandob mahallalaridan birida Xatak qishlog'idan kelgan ko'chmanchilarning avlodlari bo'lgan o'zbek tog'chilari yashagan.

Poshxurd qishlog'i vodiyning markazi hisoblangan. Poshxurdning paydo bo'lishi va aholisining tarkibi haqida rivoyat bor. Unga ko'ra, Qorako'llik Xidirali qabilasidan bo'lgan ikki aka-uka turkman yoshlari Poshxurdning janubida joylashgan Buzrukobod qishlog'ida yashovchi bir eshonning xizmatida edi. Kunlarning birida ular oz miqdordagi yerni suv bilan sug'orish, u yerda qovun-tarvuz yetishtirish uchun eshondan chakalakzorlar bilan qoplangan Qorachashma degan kichik buloqni so'radilar. Eshon rozi bo'ladi. Unga hamroh bo'lgan yigitlar o'zlari bilan bir qo'chqor olib, buloqda qurbonlik qilishadi. Ovqatdan so'ng eshon o'zi bergan buloqqa duo qildi, suvi ko'paydi. Suv haqida eshitgan odamlar har tomondan buloqqa oqib kela boshladilar. Vandobning sug'orma yerlari bo'lmagan aholisi ham pastga tushdi. Lekin yigitlar ularga suv berishni istamadi. Shunda bekning o'zi yigitlarga suvning faqat boshigina egalik qilgani uchun quyi oqimni tasarruf eta olmasligini aytdi (Bash xud (bash o'zbekcha boshlanishi, xud Toj)). Shuning uchun qishloqning nomi Poshxurd. Yigitlar buloq yonida joylashdilar, ularning avlodlari uning ikki qirg'og'idagi yerlarni o'zlashtirdilar, vandobliklar esa ortiqcha suv tushadigan joylarni egallab olishdi. Sherjandlar ham u yerga kelishgan, lekin ular soyning eng quyi oqimida juda kam suv olishgan, shuning uchun ular asos solgan qishloq Chakob, ya'ni "suv tomchisi" deb atala boshlagan va bu suvni pulga sotib olgan[3.b.127].

Zarabog'ning vujudga kelishi ham rivoyatlarga asoslanadi. Binobarin, Zarabog'ning paydo bo'lishini XVIII asr boshlariga bog'lash mumkin. U Sherobod tumanidagi qishloq. X—XI asrlar yodgorliklari asosida tuzilgan "Lug'ati

furs”da bu soʻz “Zamini zarogʻan va sathi chu sang. Na oromgohu na obu giyoh” (tosh—singari qattiq, qumloq yer, unda na suv, na giyoh, na oromgoh bor) deb izohlanadi. Fors tili tarixida zarogʻan, zarogʻang (varianti jarogʻan, jarogʻang)—qumli joy, zarang yer, qattiq joy; qumloq, qumi koʻp maydon; shoʻrxok yer, shoʻrazor. Zaragʻon va bogʻ soʻzlaridan tuzilgan va quyidagicha oʻzgarish yuz bergan: Zarogʻonbogʻ>zaronbogʻ>zarangbogʻ>zarabogʻ[8.b.45]. Qishloq togʻ ichkarisida, Poshxurtning yuqorisida joylashgan, oʻrning toshloq joy ekanligiga nisbat etilgan. Qizigʻi shundaki, Zarabogʻda bir nechta yirik chinorlar bor va bu yerda koʻpchilik hududlardan farqli oʻlaroq, har bir daraxt ekanlarning ismlari maʼlum. Ulardan birini 4-5 avlod oldin Lundamiyon ismli eshon ekan. Boshqa birini 250 yildan koʻproq vaqt oldin Said oqsoqol, uchinchi daraxtni Ortiq oqsoqol deb maʼlumot berishgan mahalliy aholi. Zarabogʻ qishlogʻi aholisining murakkab tarkibi alohida taʼkidlangan. Qorabogʻ qishlogʻida ham oʻzbekzabon chigʻatoylar yashagan. Bu qishloq aholisining kelib chiqishi ham juda murakkab boʻlgan, 1966-yilda Termiz shahrida asli qorabogʻlik A.Achilovning soʻzlariga koʻra, bu qishloqda turli millatga mansub 15 ta oilaviy guruh

istiqomat qilgan.

XULOSA (ЗАКЛЮЧЕНИЕ / CONCLUSION). Xulosa qilib aytganda, deyarli barcha Chigʻatoy qishloqlari suv manbalariga nisbatan qulay tarzda kanal boʻyida, buloq yaqinida, suvi sugʻorish uchun ham ishlatilishi mumkin boʻlgan togʻ daryosi yoki kariz yaqinida joylashgan. Ushbu qishloqlarda bogʻ-u uzumzorlar, ulkan tut va chinorlar boʻlishi fikrimiz isboti boʻladi. XX asr boshida har bir qishloqda bir yoki bir nechta hurmatli joylar — daraxt, tosh, buloq yoki “muqaddas” mozorlari boʻlgan ziyoratgohlar mavjud edi. Aksariyat qishloqlar yaqinida qadimiy yoki oʻrta asrlarga oid tepa mavjudligi shundan dalolat beradiki, bu qulay joylarda qadimdan odamlar yashagan. Agar u yerda vaqti-vaqti bilan hayot toʻxtab qolsa, bu uzoq davom etmagan va birinchi imkoniyatdayoq bu qulay joylarda odamlar istiqomat qilishgan. Koʻp hollarda, u yoki bu katta Chigʻatoy qishlogʻi aholisi oʻzlarini boshqa joylardan kelgan odamlarning avlodlari deb hisoblasalar ham, bu faqat maʼlum guruhlariga tegishli boʻlishi mumkin, asosiy xalq esa mahalliy tubjoy aholi vakillari edi. Unga asta-sekin oʻzbek qabilalari, shuningdek, arablar, turkmanlar va boshqa yarim koʻchmanchi xalqlar guruhlari vakillari kelib qoʻshilganlar.

ADABIYOT VA MANBALAR ROʻYXATI (ИСПОЛЬЗОВАННАЯ ЛИТЕРАТУРА / REFERENCES):

1. Бартольд В.В. Чагатайская литература. Соч. Т. V. М.: 1968.
2. Борис А. Путешествие в Бухару, ч. 3. М., 1849. 67. Борозна Н. Г. Изменения в хозяйстве узбеков долины Кафирнигана, — СЭ, 1963, № 1.
3. Кармышева Б.Х. Очерки этнической истории южных районов Таджикистана и Узбекистана. — М., 1976.
4. Кармышева Б.Х. К истории формирования населения южных районов Узбекистана и Таджикистана,—СЭ, 1964, № 6.
5. Кисляков Н. А. Сайробские таджики, СЭ, 1955, № 2.
6. Маллицкий Н. Г. Учебное пособие по географии Таджикистана (куре родиноведения), ч. 1, Ташкент Самарканд, 1929.
7. Стеткевич. Бассейн Каратагдарьи. Военно-статистический очерк 1889 г., СМА, вып. LVII, 1894.
8. Қайумов А. XX аср бошларида Ўзбекистон ҳудудида этник ҳолат // «Адабиёт учқунлари» Тошкент – 2015.
9. Tursunov S. Surxondaryo viloyati toponimlari // A.Navoiy milliy kutubxona. Toshkent. 2008.